

MOSZKVA HATALMÁNAK TITKA – ÉRVEK, ELLENÉRVEK

Historiográfiai áttekintés

Az embereket folyamatosan érdekli az a kérdés, miért éppen Moszkva egyesítette a történelmi Ruszt saját politikai hatalma alatt, s ennek következtében nagy történelmi irodalom alakult ki ezzel kapcsolatban. Moszkvát az Ipatyevszkij évkönyv említi először 1147-ben, amely Jurij Dolgorukij rosztov–szuzdali fejedelem politikai tevékenységével volt összefüggésben.

A folyamatosan fennálló orosz államiság „Ruriktól Putyinig” hivatalosan is támogatott koncepciója mélyen gyökerezik a modern orosz társadalmi tudatban, a folytonosság gondolata a 15. század második felében fogalmazódott meg. Ennek értelmében az államiság az óorosz állam kialakulásától kezdve töretlen, csak a fővárosok változtak meg: Kijev – Vlagyimir – Moszkva.¹ Voltak ugyan az orosz történelemnek erős központi hatalom nélküli periódusai is, ennek oka nem más, mint a nagyfejedelmek hibás politikája (így vélte V. N. Tatyiscsev és N. M. Karamzin is).² A történelemnek ez a láthatóan mesterkélten értelmezése a moszkvai nagyfejedelmek, később a cárok és imperátorok szükséglete szerint, politikai programjuk igazolása kedvéért született meg, és megfelelt a szovjet periódus szükségleteinek is.

Az Oroszország iránti érdeklődést mutatja, hogy a közelmúltban három összefoglaló munka jelent meg Magyarországon az orosz történelem klasszikus periódusáról. A sorban először Mihail Heller, Párizsban élt orosz nyelvű történész munkáját vehettük kézbe („*Orosz történelem*”), a másik R. G. Szkrinnyikovnak, a Szentpétervári Egyetem professzorának könyve, amely az „*Orosz Birodalom születése*” címet viseli, és végül megjelent magyar történészek tollából egy kollektív monográfia „*Oroszország története*” címmel, amelyben a Moszkva kialakulásával, felemelkedésével foglalkozó rész Font Márta munkája.

Heller figyelemre méltó publicisztikai tehetséggel megírt munkájában Moszkva felemelkedésével kapcsolatosan három verziót emelt ki: a történeti-földrajzi aspektust, a pszichológiai tényezőket és politikai-gazdasági tényezők komplexumát. A szerző a nyugat-európai történetírásban tradicionálisnak tekinthető következtetésre jutott munkájában, mely szerint Moszkva sikeresen használta ki az Arany Horda támogatását a versenytársakká vált knyázokkal szemben, akiket közeli rokoni-vérségi kapcsolat fűzött egymáshoz. A tudós történész következtetése szerint a moszkvai–tatár szimbiózis elégséges táptalajnak bizonyult ahhoz, hogy Moszkva államisága és befolyása megerősödjön.³

Szkrinnyikov professzor, aki közel ötven történeti monográfia szerzője – s nálunk magyarul részben megjelent munkáját szinte minden európai nyelvre lefordították már, sőt japánra is –, sokkal árnyaltabban foglalkozik Moszkva felemelkedésének kérdésével. Munkájában kifejezésre juttatja, hogy a hatalom megszerzése nem jelent egyben hódítást. Moszkva fennhatósága nem azonos az állam területével.⁴ A történész professzor Moszkva hatalmának megszületését demokratikus megközelítésben mutatja be, munkájában megjelenik a moszkvai politikával elégedetlen orosz közvélemény kritikája, amely az orosz nép szempontjából nézve az 1991-es katasztrófához és a Szovjetunió területi széteséséhez vezetett.

Font Márta professzor Moszkva felemelkedésének okait illetően megmaradt a Magyarországon ismert keretek között. Ez a historiográfiai hagyomány a 19. század második felében élt orosz történészek – Sz. M. Szolovjev, V. O. Kljucsevszkij, Sz. F. Platonov – munkásságán alapul, amikor kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak még Moszkva sikereit illetően földrajzi fekvésének. Font a népsűrűség növekedésében pozitív tényezőként a tatár betörések csökkenését, majd megszüntét hozza fel. A szerző logikája szerint a paraszti lakosság növekedése vált a termelés és a moszkvai knyázok területi és hatalmi növekedésének forrásává.⁵

Sz. M. Szolovjev munkásságának hatására az orosz historiográfiában hagyománnyá vált, hogy az orosz állam kialakulásának kérdését megkerülve Moszkva felemelkedésének okaira keressék a választ. A kérdéskörnek könyvtárnyi irodalma van ma már,⁶ Moszkva gyors felemelkedésének okait szaktörténész munkák sora kutatja, most megpróbáljuk csokorba gyűjteni az egyes verziókat és azok variánsait.

Földrajzi tényezők

Moszkva kedvező földrajzi fekvésének jelentőségére elsőként N. V. Sztankevics mutatott rá a 19. század első felében.⁷ Ezt erősítette Sz. M. Szolovjev, a moszkvai egyetem professzora is. Megállapítása szerint a Kelet-európai-síkságon a kommunikációban alapvető szerepet töltöttek be a vízi szállítási útvonalak. Ezért – véleménye szerint – a természet maga jelölte ki az orosz államiság kialakulásának helyét: a nagy folyók, a Dnyeper, a Volga és a Nyugat-Dvina tekintendők tehát meghatározóknak.⁸ Ebben a megközelítésben a politikai központ azonos a földrajzi központtal. A Szolovjev által lefektetett úton indult el V. O. Kljucsevszkij, aki Moszkva felemelkedésének magyarázatát kizárólag a Moszkvai Fejedelemség kedvező földrajzi fekvésében látta.⁹ Kljucsevszkij hosszú időre meghatározóan öntötte formába a Moszkva kedvező földrajzi fekvésének előnyeiről kialakult elméletet.

A „földrajzi determinizmus” hagyományát folytatták a szovjet korszak történészei is.¹⁰ M. N. Tyihomirov különösen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a város a Moszkva folyó partján fekszik, amely vízi úton biztosította az összeköttetést a fejedelemség fővárosa és a Volga, az Oka és a Don folyók menti települések között.¹¹

A Moszkva különlegesen kedvező földrajzi helyzetéről kialakított felfogást A. A. Zimin professzor cáfolta meg, sorra utasította vissza a földrajzi tényező előnyeire felhozott érveket. Rámutatott, hogy Moszkva körzetében nem lehet szó kedvező vízi utakról, mert „a kicsiny Moszkva folyó csak hamupipőke lehetett a hatalmas Volgához képest” – írta.¹² Sőt, a Moszkvai Fejedelemség keletkezésének időpontjában a Moszkva folyó felső és alsó folyását a Moszkva városával ellenséges knyázok, a Rjazanyi, a Tveri és a Szmolenszki Fejedelemségek ellenőrizték. El kell fogadnunk, és nem nehéz megállapítani azt sem, hogy a Volga menti városok (Tver, Ugljics, Jaroszlavl, Kosztroma, Gorogyec, Nyizsnij Novgorod) Moszkvához képest sokkal kedvezőbb földrajzi fekvésűek a kereskedelem szempontjából.¹³

Továbbá a modern orosz történészek arra is rámutattak, hogy Moszkva kevesebb veszély hordozója volt, nagyobb biztonságot adott lakóinak. A hagyományos központ, Szuzdal területéről elvándorolt a lakosság, ugyanis ezt a területet sújtották legjobban a tatár betörések. A vándorlás Északkelet-Rusz felé irányult, ami nem csupán Moszkvát, hanem Tvert, Rosztovot, Jaroszlavl, Kosztromát és Gorogyecet

egyaránt érintette.¹⁴ Napjainkra a földrajzi fekvés előnyének cáfolata ismert, elismert és elfogadott a modern historiográfiában.

Termelési-gazdasági tényezők

A marxizmusnak a gazdasági alap és felépítmény egymást meghatározó kölcsönhatásáról vallott eszméi szolgáltak kiindulási alapul ahhoz, hogy Moszkva felemelkedését termelési-gazdasági tényezőkkel magyarázzák. P. P. Szmirnov kifejtette, hogy Moszkva sikereinek alapját a háromnyomásos földművelésre való áttérés és egy új, hatékonyabb eke elterjedése képezte. *„Az ekevas vagy vasalt faeke és a paraszti földek trágyázása”* tette – véleménye szerint – Iván Kalitát *„az orosz föld leggazdagabb fejedelmévé”*.¹⁵ Ezt a következtetést nem támasztják alá történelmi források. Már M. K. Ljubavszkij professzor kiemelte, hogy a Moszkvai Fejedelemség olyan földrajzi területen jött létre, *„amely viszonylag szegény természeti kincsekben. Itt viszonylag kevés volt a gabonatermesztésre alkalmas terület, nem volt sokkal több haszonforrása, mint más fejedelemségeknek – úgymint sólelőhelyek, halban gazdag folyók és tavak, erdei vadméh telepek”* és így tovább.¹⁶ Sz. B. Veszelojszkij kihangsúlyozta, hogy a rabló erdőkitermelés következtében az építkezéshez felhasználható faanyag már a 16. században hiánycikk lett Moszkva vidékén, a drága, prémes állatokat pedig már régen le vadászták.¹⁷ Nem voltak Moszkva körzetében gazdagvasérc-lelőhelyek sem.¹⁸ A 13. századtól a klimatikus viszonyok megváltoztak, általános lehűlés ment végbe, amely akadályozta az eredményes mezőgazdasági tevékenységet a Kelet-európai-síkságon.

A felemelkedéssel kapcsolatos értékelések sorában Moszkva kereskedelmi politikáját is megtaláljuk mint okot. Az elmélet szélsőséges megfogalmazása M. N. Pokrovskij munkáiban sűrűsödik össze, akinek a véleménye szerint két társadalmi erő játszott szerepet a moszkvai állam megszervezésében: *„a moszkvai bojárok és a moszkvai burzsoázia”*.¹⁹ M. N. Tyihomirov tovább finomítja a kereskedelem szerepét Moszkva felemelkedésében. Azon a véleményen volt, hogy Ruszban, a 14. században két azonos jelentőségű exportútvonallal funkcionált: Novgorod a Hansával kereskedett a Baltikumban, Moszkva pedig az itáliai városokkal a Földközi-tenger medencéjében.²⁰ Novgorod közvetítő kereskedelmet folytatott, ezért esett vissza fejlődésének dinamikája, a moszkvai kereskedőknek pedig sikerült pozíciókat szerezniük a Hansa és az itáliai városok közötti kereskedelemben, Kelet-Európa régiójában. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a tanulmányozott történelmi korban a kereskedelemnek periferiális jelentősége volt a gazdasági életben, elsősorban távoli országokból származó luxuscikkeket közvetített. Ezért aligha lehet a moszkvai állam felemelkedésének, a moszkvai knyázok sikerének titkát a kereskedelmi szférában megtalálni.²¹

Politikai tényezők

Az a hagyomány a történetírásban, amely Moszkva felemelkedését knyázjainak szándékával és ügyes politikájával hozza összefüggésbe, régi gyökerekre nyúlik vissza. N. M. Karamzin a részfejedelemségek felszámolását és a nagyfejedelmi hatalom konszolidálódását a knyáz szubjektív elhatározásával és a bojárok egyesítő politikát támogató magatartásával magyarázta.²² A moszkvai knyáznak olyan jelentős szerepe és

súlya volt a fejedelemségek összességéhez viszonyítva, ami minden nehézség nélkül lehetővé tette egyeduralmának kialakulását. „Az erős jellem határozott elhatározása elegendő volt” – fogalmazott Karamzin.

A Rusz-központok egyesítői valóban ilyen tehetséges szervezők voltak? E kérdés kapcsán V. Szergejevics felhívta a figyelmet arra, hogy Iván Danyilovics Kalita, Moszkva hatalmának megalapozója „nem rendelkezett az uralkodó és politikus tehetségével”.²³ Idősebb fivére, Jurij Danyilovics sem tüntette ki magát mással, mint intrikákkal és árulással, amely az Arany Horda vezetői körében gyümölcsözőt. V. O. Kljucsevszkij mint tisztulú ragadozókat állította be munkáiban az első moszkvai княzokat, meggyőzően érvelt középszerűségük mellett.

Elterjedt az a nézet is, hogy Moszkva azért emelkedhetett ki, mert élvezte a tatár kánok támogatását, sőt kezdettől fogva a tatár politika eszköze volt Északkelet-Ruszbán. Közismert N. M. Karamzin megfogalmazása: „Moszkva a hatalom kedvéért a kánok adója lett.” El kell ismerni, hogy a tatár kánság politikai intézményei, hagyományai és kultúrája hatással voltak a kialakuló moszkvai államra. Nem tagadható, hogy „tatárizálódott” a hadsereg felszerelése és harci stratégiája, valamint taktikája is. Rettegett Iván cár a 16. század végén magát részben az Arany Horda kánjai örökösének is tekintette. Az orosz cárok, később imperátorok titulálásában a felsorolt birtokolt országok között a tatár államok (Kazany, Asztrahán, Szibéria, Krím) megelőzték az oroszok lakta területeket.

Az oroszellenes történetírói hagyományban a tatár hatást tették felelőssé a despotikus politikai intézmények kialakulásáért. Az oroszok „ázsiai sajátosságát” hangsúlyozta ki az első és második világháborús politikai propaganda is, amely széles körben elterjedt, és néha-néha napjainkban is felbukkan. A horda államának hatása Északkelet-Ruszra objektív tudományos elemzés hipotéziseként jelent meg Fennell angol történész munkájában, aki arra a következtetésre jutott, hogy éppen a tatár politika útvesztői segítettek elő Moszkva felemelkedését a 14. század első felében.²⁴

Ugyanakkor él a moszkvai állam kialakulására gyakorolt tatár befolyás ezzel éppen ellentétes magyarázata is. Eszerint Moszkva éppen azáltal vált az orosz földek központjává, mert határozott politikájának köszönhetően az Arany Horda-ellenes felszabadító harcok élére állt. Számos olyan tanulmány látott napvilágot, amelyet Moszkva és az Arany Horda politikai kölcsönhatásának szenteltek. A. A. Gorszkij moszkvai történész is erre a kérdésre kereste a választ a Voproszi isztoriji és az Otyecsesztvennaja isztorija című folyóiratok hasábjain. „Moszkva, Tver, és a Horda 1300–1339-ben” című munkájában meggyőzően cáfolta azt a historiográfiában széles körben elterjedt feltételezést, miszerint Moszkva és Tver княzjai a 14. század első évtizedeiben az Arany Hordával való kapcsolatukban elvileg két különböző politikát folytattak volna (Moszkva nyíltan a horda mellett, Tver pedig sokkal függetlenebbet).²⁵ Inkább azt emelte ki, hogy mind Tver, mind Moszkva nemetszését juttatta kifejezésre a kánok orosz területek feletti befolyását illetően. Ezenkívül Jurij Danyilovics Kalita, miután a Vlagyimiri Nagyfejedelemség élére került, többszörösen, nyíltan és burkoltan kifejezésre juttatta, hogy nem rendeli alá magát a kán akaratainak.

A. A. Zimin viszont – éppen ellenkezőleg – azt emelte ki, hogy a kulikovói csata ellenére mégsem Moszkva lett a tatárokkal való nemzeti szembenállás központja. Dmitrij Donszkój utódai: fia, Vaszilij Dmitrijevics és unokája, Vaszilij Vasziljevics arra törekedett, hogy maradéktalanul teljesítse vazallusi kötelezettségét a kánnal szemben.²⁶

Tehát a mai orosz történetírás a történelmi tények alapján azt a megállapítást erősíti, hogy szembenállás politikáját az Arany Hordával szemben Moszkva részéről nem lehet folyamatában egyértelműnek tekinteni. A baráti vagy ellenséges magatartás alkalmanként, a mindenkori helyzet követelményeinek megfelelően változott. 1317-ig nem mutatható ki, hogy a tatár kánok támogatták volna a moszkvai knyázoknak azt az igényét, hogy befolyásukat kiterjesszék egész Északkelet–Ruszra, a 14. század végétől pedig a támogatás messze nem volt folyamatos.²⁷

Társadalmi-politikai tényezők

A moszkvai állam létrejöttében meghatározó szerepet játszottak szociális nagycsoportok – ez a gondolat V. I. Szergejevics tollából származik. 1867-ben, amikor Szergejevics magiszteri disszertációját védte, azt a gondolatot fogalmazta meg, hogy a moszkvai állam a nagyfejedelemség bojárai és szolgáló emberei tevékenységének köszönhetően alakult ki. Véleménye szerint az egyesítő politikának voltak természetes hívei, ezekben a szociális csoportokban született meg és élt a szuzdáli föld egységének gondolata.²⁸ Bojároknak, bojári gyerekeknek és szolgálóknak jogukban állt elhagyni lakóhelyüket, ennek köszönhetően olyan knyáz köré csoportosultak, aki politikájában leginkább kifejezésre juttatta ezeknek a társadalmi csoportoknak az érdekeit és kívánságát.

E kérdésben A. A. Zimin alapvetően új érvrendszerrel jelentkezett. Moszkva felemelkedésének, a moszkvai állam kialakulásának okát az egyedülálló moszkvai katonai-politikai korporáció, a dvor létrejöttében látta, melynek segítségével a moszkvai knyáz egész Északkelet-Ruszt ellenőrzése alatt tudta tartani, és elkezdődhetett az expanzió Novgorod és a Litván Nagyfejedelemség irányába.²⁹ *„Moszkva katonai hatalmának alapjául az uralkodói udvar, a dvor szolgált, melynek három összetevője volt: a szolgáló knyázok, a bojárok és a bojári gyerekek”* – írta A. A. Zimin.³⁰ A katonai szolgáló szervezet expanzióját segítette elő a szerző véleménye szerint a monostorok és az egyház kolonizációja is. *„A szerzetesi csuha alatt gyakran olyan bojári vagy bojári gyerek származású személyek húzódtak meg, akiknek nem látszott más lehetőségük erejük megmérettetésére, mint őserdők kiirtása árán termőterületet nyerni.”*³¹

A. A. Zimin gondolataihoz közelálló következtetésre jutott tanulmányában A. A. Gorszkij is, amelyet az Otyecsesztvennaja isztorija folyóirat hasábjain tett közzé.³² Zimintól eltérően, Gorszkij Moszkva történetének korábbi periódusával foglalkozik, Danyii Alekszandrovics első moszkvai knyáz uralkodásának utolsó periódusával (13. század vége – 14. század eleje), azaz Gorszkij a moszkvai történelem olyan periódusát választotta, amikor még nem alakultak ki a katonai-szolgáló testületek, és még nem kezdődött el az új típusú iszihaszta monostorok alapításának mozgalma a pravoszláv egyházban. A. A. Gorszkij a régi moszkvai bojárok szerepének tanulmányozására összpontosította figyelmét, arra az időszakra, amikor ez a társadalmi réteg éppen kialakult. Véleménye szerint a 13. század végén Moszkva katonai erejének megszilárdulásához nagyon hozzájárultak a Rusz déli részéről áttelepülők.

A moszkvai állam társadalmi-politikai fejlődésének tanulmányozásában kiemelkedő szerepet vállalt V. A. Kucskin, aki a Vlagyimiri Nagyfejedelemség Északkelet-Rusz politikai rendszerében betöltött sajátos státuszára hívta fel a figyelmet.³³ Meggyőzően bizonyította, hogy a nagyfejedelmi szék birtoklása nem azt

jelentette, hogy az uralkodó a legidősebb, tehát nominálisan az első a nemzetségben, hanem az elsőség annyit jelentett, hogy ő gyakorolta az ellenőrzést az egész nagyfejedelemség területén. Tehát Moszkva „*felemelkedése*” azzal az egyszerű ténnyel hozható összefüggésbe, hogy knyázjainak nemcsak sikerült megszerezniük a vlagyimiri nagyfejedelmi címet, hanem generációkon keresztül megtartották azt, majd végül a hagyomány szellemében a területet örökletes jogú birtokukká változtatták. A nagy, fejlett kultúrával rendelkező és gazdag terület ellenőrzése a kezdetektől lehetővé tette, hogy Északkelet-Rusz nagyfejedelmek maguk mögé utasítsák a Rurikovics-dinasztia többi leszármazottját. Kucskin – véleményünk szerint – a Moszkva felemelkedését kutató elméletek sorában a legegyszerűbb és leglogikusabb indoklást fogalmazta meg. Elmélete ugyan kiegészítésre szorul, hiszen figyelmen kívül hagyta az emberi tényezőt és a társadalmi viszonyok hatását.³⁴

Jogi tényezők

A moszkvai állam születését elemző jogi elméletek valójában a társadalmi-politikai elméletek alváltozatait képviselik, az iskola gyökerei Sz. M. Szolovjev munkásságig nyúlnak vissza. A nagy tekintélyű történész véleménye szerint Ruzsban az államhatalom és a monarchia egyidejűleg jelent meg. Az egyszemélyi uralom a 14. században alakult ki, tehát Szolovjev szerint ettől kezdve lehet beszélni államról is Ruzsban. Az állam kialakulásáig a politikai életet a knyázok közötti „*nemzetségi viszonyok és kapcsolatok*” határozták meg. A 12. század második felétől kezdődően Északkelet-Ruzsban elkezdődött a harc a nemzetségi viszonyokat képviselők és az állami kapcsolatokat építő csoportok között, s mivel „*különböző okok miatt Moszkva túlsúlyba került, és a moszkvai knyázok hozzáálltak Oroszország egyesítéséhez: fokozatosan függő viszonyba hozták, majd egyesítették saját birtokukkal a többi knyáz birtokát, fokozatosan az államiság lépett a családi és nemzetségi viszonyok helyébe, az ugyeleket birtokló knyázok egymás után veszítették el jogaikat, míg végül IV. Iván végrendeletének értelmében az ugyeleket knyázjai egyértelműen a nagyfejedelmek alattvalói lettek...*”³⁵

A nemzetségi viszonyok visszaszorultak, a nagyfejedelmi szék birtoklása már a horda „*cárjainak*” akaratától vált függővé. Vlagyimir mint székesfőváros elveszítette jelentőségét, a központ jogáért Tver, Kosztroma és Moszkva szállt versenybe. Moszkvában nem dúltak belső harcok, mert a knyáz családja kis létszámú volt, ezért lehetőség nyílt az egyenes ági leszármazotti rendszer kialakulására – kialakult a monarchia. Ebben a helyzetben mind az egyház, mind a bojárok a moszkvai knyáz szolgálatát választották, hiszen ő volt a leghatalmasabb.

Az elmélet kritikai felülbíráltát A. E. Presznyjakov vállalta, aki a moszkvai állam kialakulását a jogrendszer fejlődésével indokolta.³⁶ A knyázok szerepe és funkciója kiszélesedett, többféle hatalom összpontosult a kezükben. A hatalomkoncentráció tette lehetővé Moszkva felemelkedését.³⁷

Egyházi tényező

Az orosz historiográfiában széles körben elismert tény, hogy a pravoszláv egyház jelentős segítséget nyújtott a moszkvai knyázoknak Ruzs egyesítéséhez. Kiemelik az egyházi vezetés szerepét: Petr metropolita (1308–1326) végrendeletében azt hagyta

meg, hogy Moszkvában temessék el, Feognoszt metropolita (1327–1353) Moszkvát választotta rezidenciája székhelyéül, és különösen kiemelkedő szerepet játszott a régi moszkvai bojári családból származó Alekszej metropolita (1354–1378), aki gyakorlatilag a moszkvai kormányzat irányítója lett.

Még ennél is fontosabb szerepet tulajdonítanak az egyházi értelmiségnek, egyszerű papoknak és szerzeteseknek, akik a Ruszban újonnan elindult iszihaszta szerzetesi mozgalomban töltöttek be kiemelkedő szerepet. Ebben a mozgalomban különösen kiemelkedő Szergij Radonyezsszkij személyisége (†1392). Szergij egyéniségéből fakadóan a szellemi vezető szerepét töltötte be a szerveződő orosz társadalomban, olyan példakép volt, aki „*lélekben bátya, erkölcsében tiszta*”.³⁸

Az egyháznak a moszkvai centralizáció politikai folyamatában betöltött szerepét a modern historiográfia komplex módon közelíti meg. Nem kétséges, hogy az orosz főegyházmege, mint korporatív testület, a 14. század elején – egyéb jelentősége mellett – aktív szerepet vállalt magára az államszervezésben is. Különleges helyzete abból adódott, hogy szervezeti rendszere túlnyúlt Moszkva politikai határain, Rusz teljes térségére kiterjedt. A főegyházmege a konstantinápolyi pátriarkátusnak rendelődött alá, az Arany Horda kánjai pedig biztosították részére az immunitás jogát. A. Sz. Horosev moszkvai történész érvekkel valószínűsítette, hogy az egyházi vezetők önálló politikát folytattak, amely nem feltétlenül esett egybe a moszkvai nagyfejedelmek érdekeivel. A nagyfejedelmi hatalom és a főegyházmege egymáshoz való viszonyát a moszkvai állam megszervezésében úgy kell tekinteni, mint szövetségesek együttműködését.³⁹ Az egyházi értelmiség gyakorlati tevékenységét saját értékrendje határozta meg. Értékrendjéből fakadó céljai között megtalálható volt a keresztény ideálok életre hívása, tehát nem akart részt venni a moszkvai cárok despotikus hatalmának kiépítésében. Az egyházi vezetés abban volt érdekelt, hogy saját politikai pozíciói megerősödjének. Ezért nem tekinthető véletlennek tehát, hogy a főegyházmege és a püspökségek esetenként vállalták a konfliktust a nagyfejedelmi hatalommal. Az egyház megpróbált ellenállni az államnak, szembehelyezkedni az állami ellenőrzés egyházi intézményekre történő kiterjesztésével, megakadályozni, hogy a világi hatalom beavatkozzon az egyház belső ügyeibe. A. Sz. Horosev véleménye szerint „*a 14. század 70-es éveiben nyíltan felvetődött kérdésként, hogy az orosz nemzeti újjászületés folyamatában melyik irányzat lesz meghatározó: a nagyfejedelm vagy az egyház*”.⁴⁰

Arról, hogy az egyházi értelmiség miként viszonyult a tatárokkal szembeni „nemzeti-felszabadító háborúhoz”, a modern historiográfiában két, egymásnak ellentmondó vélemény alakult ki. Hagyományosnak számít az a felfogás, hogy az egyház személyiségei támogatták Dmitrij Donszkoj nagyfejedelem katonai erőfeszítéseit, amelyek végezetül a Kulikovo mezején aratott győzelemhez vezettek. L. V. Cserepnin, M. N. Tyihomirov, R. G. Szkrinnyikov, A. Sz. Horosev és mások forrásfeltáró kutatásai viszont ahhoz a megállapításhoz vezettek, hogy valójában az egyházi értelmiség ellenezte a háborút a tatárok ellen.⁴¹

Kivételt képez véleményével a modern historiográfiában G. M. Prohorov, aki arra a következtetésre jutott, hogy a moszkvai államszervezés nem egyéb az egyház megújulásánál, és igenis az egyházi értelmiség követelte a nagyfejedelmektől, hogy kezdjenek háborúba a tatárokkal.⁴² Logikai úton hasonló gondolatok megfogalmazója lett L. N. Gumilev is. Véleménye szerint a 14. században a moszkvai állam teokratikus jelleget öltött, amelyet később a nagyfejedelmek tevékenysége zúzott szét.⁴³

A historiográfiában él Moszkva felemelkedésének olyan magyarázata is, mely szerint a siker titka a véletlenek szükségtelen egybeesése, a körülmények szerencsés alakulásának következménye.⁴⁴ A véletlent be lehet helyettesíteni Isten akaratával is. A probléma ilyen megoldása esetén vagy a tudományos felkészültség teljes hiánya mutatkozik meg, vagy a vallásos elkötelezettség. Mindkettő mögött a hit húzódik meg, amivel nem lehet érveket szembeállítani.

Az etnogenezis mint tényező

Orosz történészek szívesen emlegetik úgy Moszkvát, mint a nagyorosz nép etnográfiai bölcsőjét, vagy mint az orosz népiség kialakulásának centrumát.⁴⁵ A valóságban azonban etnogenetikus folyamat aligha lokalizálható egy városra vagy egy területre. Az etnogenezis ugyan Északkelet-Rusz térségében, de sokkal nagyobb területen ment végbe. Ezt az ellentmondást próbálta feloldani L. N. Gumilev.⁴⁶ A tudós az etnoszok fejlődéséről és az etnogeneziszről megfogalmazott elméletét alkalmazta az orosz történelem kezdeti periódusára. Véleménye szerint Rusz (9–13. század) és Oroszország–Moszkóvia (13–15. század) között nincs etnikai folytonosság. A 12. században „*etnikai mutáció*” következtében Északkelet-Ruszban új etnosz született – a nagyorosz etnosz. Gumilev nem tagadja a nyelvi és kulturális folytonosságot. Véleménye szerint azonban „*etnogenetikai lökés*” játszódott le Északkelet-Rusz egészének területén, a Kelet-európai-síkság északi részén. Moszkva felemelkedése a térségben végbemenő új etnikai integrációval hozható kapcsolatba. Moszkva azért válhatott az integráció központjává, mert ide összpontosult a régió katonai ereje és szellemi elitje. A folyamathoz nagymértékben hozzájárult a középkori Moszkvára jellemző etnikai türelem és tűrőképesség, így tehát más népekből származó energikus egyéniségek minden nehézség nélkül Moszkva szolgálatába léphettek. L. N. Gumilev meggyőződése szerint az egyházi értelmiség szerepe azáltal nőtt meg, hogy közvetítette a születő új etnosz számára az értékrendet és a viselkedési sztereotípiákat. Bár L. N. Gumilev nézeteit nem fogadták el az akadémiai tudományok hivatalos körében, de érezhető elméletének hatása a modern historiográfiában, különösen a moszkvai állam kialakulásának kérdését illetően.

Összegzés

Tegyünk kísérletet arra, hogy komplex módon világítsuk meg a moszkvai állam kialakulásának kérdését. A szláv kolonizáció a Volga és az Oka folyó közén a 11. század végén indult meg. A bevándoroltak és az őslakosság között kialakult kapcsolatok eredményeként szubsztrátum jött létre, amely a későbbi nagyorosz nép etnikai alapját, bázisát képezte. Ekkor kezdődött el a területen az államszervezet kialakulása is, amely akkor még laza függési viszonyban állt a Kijevi Rusz államával, a térség adminisztratív központja pedig a 10. századtól Rosztov városa volt. A helyi közösségek alapját a területi elven szerveződött obscsinák alkották. Az állam apparátusa viszont olyan személyek köréből került ki, akik az obscsinákon kívül vagy azok felett álltak. A begyűjtött adók és a bíraskodásból származó jövedelem megoszlott az állam, a Rusz knyázzjai, az egyház és a begyűjtők között. A feladatkör öröklődött, a központ messze volt, ezért lehetőség nyílt arra, hogy ebből a körből

kialakuljon a befolyásos helyi bojárság. Gazdagodásuk forrásául a végtelennek tűnő földtartalék művelés alá vétele szolgált, ahol újabb és újabb votcsinák alakultak ki.

A Rosztovi föld élére először 1108-ban került knyáz, Vlagyimir Monomach hatodik fia, Jurij személyében, aki Szuzdal városát választotta központul. Jurij Vlagyimirovics 1125-ben, apja halála után nyert önállóságot. A terület politikai struktúrája áltál vált bonyolulttá, hogy kompromisszum született a helyi bojárság és az újonnan érkezett knyáz között, melynek alapját a korporatív földtulajdon ellenőrzésének joga képezte.

Jurij kísérletet tett arra, hogy az apai örökségből nagyobb darabot szakítson magának, ezért hadjáratok sorát vezette a birtokához képest délre eső területek ellen. Jurij Dolgorukij déli irányú külpolitikai vállalkozásai nem valósulhattak volna meg a rosztovi bojárság támogatása hiányában. Amíg a knyáz figyelmét egyéb dolgok kötötték le, a belpolitika irányítása a helyi elit kezébe ment át. Jurij számos alkalommal vereséget szenvedett, az ilyen alkalmak Rosztov területén erősítették a knyáz pozícióit. Jurij minden vereségét ugyanis híveinek, déli–helyi támogatóinak északi területre telepítése követte, illetve hadifoglyok kerültek nagy számban Rosztov területére.

A knyáz telepítései egy idő után éreztették hatásukat a terület belpolitikájában. A knyáz hatalmának erősödése elkerülhetetlenül konfliktus forrása lett, összeütközésbe került a hagyományos irányítási struktúrával. A knyáz és a helyi bojárság érdekeinek összeütközése „polgárháborúk sorozatát” idézte elő, amelyek Andrej Jurjevics knyáz megölése (1175), majd Vszevelod Jurjevics knyáz halála után (1212) Rosztovot egészében megrázták. A belső zavargások azonban nem likvidálták a helyi bojárságot, csupán csökkent a lehetőségük saját földterületük további szélesítésére. Novgorodtól eltérően, ahol az obscsinák földjét a helyi bojárság szerezte meg magának, Rosztov (Vlagyimir–Szuzdal) területén az állam (knyáz) gyakorolta az ellenőrzést a földterület egésze felett. A helyi bojárság státuszának átalakulása tette lehetővé, hogy Északkelet-Rusz területét Vszevelod „bolsoje gnyezdo” leszármazottai örököljék, viszont a terület felett megőrződött az állam szuverenitása.

A tatár hódítás (1237–1238) további súlyos csapást mért a helyi társadalom hagyományos elemeire, a helyi bojárságra és obscsinákra. A hódítók ugyanis Északkelet-Rusz területén nem alakítottak ki saját kormányzó apparátust, hanem a helyi hatalom birtokosaira, a knyázokra támaszkodtak. Az Arany Horda kánjainak (cárjainak) állt jogában kiválasztani a nagyfejedelmet a Rurikovics-dinasztia helyi képviselői közül. A horda uralkodójának döntése alapján Vlagyimir birtokosa kapta meg a nagyfejedelmi címet, a kiválasztott feladata volt, hogy összegyűjtse és átadja az adót a tatároknak.

Annak ellenére, hogy a Vlagyimiri Nagyfejedelemség területét időről időre tovább osztották a leszármazottak között, a nagyfejedelmi birtokkomplexum tekintélyes maradt. A 13. század végén, 14. század elején a terület ugyelök kihasználása (Dmitrij Donszkój végrendelete) következtében tovább csökkent, de növekedett is azokkal a területekkel, amelyekben kihalt a birtokos család (Kosztroma, Gorogyec, Perejaszlavl). Az ugyel knyázja, amikor megkapta a járlikot a tatár kántól, névleg vlagyimiri nagyfejedelem lett, viszont kialakult az a gyakorlat, hogy nem költözött el ugyeljáról, örökségben kapott családi birtokáról a székesfővárosba, hanem saját udvartartása, katonai és politikai szervezete (dvor) segítségével kormányozta a „vlagyimiri korona” területét is. A nagyfejedelmi birtok irányításának joga bármelyik helyi knyázt automatikusan Északkelet-Rusz legerősebb uralkodójává tette.

A moszkvai knyázok a 14. század elején kapták meg először a járlikot a Vlagyimiri Nagyfejedelemség birtoklására. Több mint 60 éven keresztül folyamatosan a moszkvaiak maradtak az irányítói Vlagyimir birtokainak, míg végül a folytonosságból hagyomány született. Dmitrij Donszkoj végrendelete változtatta a Vlagyimiri Nagyfejedelemség területét a moszkvai knyázok családi birtokává (V. A. Kucskin szerint). Ez a hatalmas tartalékföld elégtette ki a Moszkva szolgálatába lépők földszükségletét. A szolgáló emberek adminisztratív és katonai feladatokat láttak el, ennek fejében a kor színvonalán zsoldot, azaz eltartásukhoz földet kaptak.

A 13–14. században Északkelet-Ruszban tovább erősödött a magánföldbirtoklás (votcsina). A tulajdonosok bojárok voltak. A votcsina-rendszer sajátos fejlődéséhez hozzájárultak a természeti és klimatikus viszonyok, a hatalmas földtartalék és a termelőerők alacsony fejlettsége a helyi társadalmakban. Sz. B. Veszeloovszkij akadémikus aláhúzta, hogy a régi moszkvai bojárság nem gazdálkodott a földjén, tevékenysége a természet adta gazdagság kiaknázásában merült ki.⁴⁷ A bojári családok természetes növekedése az egyébként is szegényes földbirtok további aprózódásához vezetett. Ezt a tényt egy új szociális kategória – bojári gyerekek vagy bojárfiak – megjelenése támasztja alá.

Erősödött ugyan a nagyfejedelmi hatalom, mint intézmény, de ugyanúgy növekedett az ugyelok száma is. A moszkvai nagyfejedelmek az államot és intézményeit mint saját atyai örökségüket, személyes tulajdonukat kezdték tekinteni. Mivel megnőtt a természetes szaporodás következtében a Rurikovics-dinasztia leszármazottainak száma is, birtokvizsgálataikban közelítettek a bojárokhoz. Egy knyáz öröksége lehetett egy egész voloszt, de állhatott az csupán néhány faluból is, ami már nem volt elegendő a knyáz státuszának fenntartásához sem. Megjelentek tehát a moszkvai nagyfejedelmek szolgálatában knyázcsaládok leszármazottai ott, ahol az ugyel területének kicsinysége ezt szükségessé tette (obolenszki és sztarodubi knyázok).

A magánföldbirtoklási rendszer sajátos fejlettsége volt az alapvető oka annak, hogy bojárok és knyázok a nagyfejedelem szolgálatába kényszerültek. Az új politikai rendszer magját korlátozott számú személyből álló zárt kör alkotta. Ez a zárt testület kíméletlen harc árán őrizte meg Moszkva ellenőrzési jogát a Vlagyimiri Nagyfejedelemség területe felett. De természetesen a nagyfejedelem sem tudott mindenkit megfelelő katonai vagy adminisztratív szolgálatba állítani.

Az orosz államiság megszilárdításában kiemelkedő szerepet játszott a pravoszláv egyház. Az ugyelokra szétdarabolódott Rusz egyetlen integráló ereje az orosz főegyházmegye maradt. Ismeretes, hogy a pravoszláv egyházi ideológia elismeri a világi hatalom elsőségét az egyház viszonylatában. Tehát az egyház világfelfogása szempontjából természetes, hogy a metropolita a reális hatalommal bíró nagyfejedelmi központ irányába orientálódott. De a nagyfejedelem elsősége nem jelentette azt, hogy az egyház eltúrte volna a világi hatalom durva beavatkozását belső ügyeibe. A világi és egyházi hatalom kölcsönhatásának gondolata hatotta át az orosz társadalmi és politikai élet egészét a 14. században. Egyedi eset volt, hogy a vlagyimiri és tveri nagyfejedelem kísérletet tett Petr metropolita leváltására, mégis messze ható következményekkel járt. A metropolita megrágalmazása mind az egyházi, mind a világi társadalomban heves tiltakozást váltott ki. A metropolita pedig Mihail nagyfejedelem ellenségénél, a moszkvai nagyfejedelemtől keresett védelmet.

Régi moszkvai bojári család leszármazottja volt Alekszej metropolita, aki a kiskorú Dmitrij Donszkoj helyett gyakorlatilag irányította a moszkvai nagyfejedelmi kormányzatot. Ekkor a főegyházmegye interdiktumot gyakorolt Moszkva ellenfeleivel való harcban.

A 14. század közepétől orosz pravoszláv szerzetesi mozgalom indult el, és elkezdődött az új rendszerű monostorok alapításának sorozata. A mozgalom központjában a Szimonov- és Szergijev-monostorok álltak, amelyek a moszkvai ügyel területén voltak. Új monostorokat leginkább a nagyfejedelmi birtok határain kívül alapítottak. A szerzetesi mozgalom aligha lett volna sikeres az orosz főegyházmegye és a nagyfejedelmi hatalom támogatásának hiányában. Objektíve mindez tehát oda vezetett, hogy az új monostorok az éppen kolonizált területeken a központi hatalom támaszaivá váltak.

Társadalmi-pszichológiai értelemben és a lakosság sajátos viselkedési sztereotípiái alapján megállapíthatjuk, hogy „Szent Rusz” északkeleti végein egy új etno-kulturális közösség, új nemzet született meg Moszkva irányítása alatt.

Jegyzetek

- ¹ *Miljukov, P. N.*: Glavnie tecsnyija russzknoj isztoricseszkoj miszli. Moszkva (a továbbiakban M.), 1897. 158.
- ² „Novgorod arról híres, hogy itt ringott a monarchia böcsője, Kijevben állott az oroszok keresztelő medencéje, de Moszkva mentette meg a hazát és a hitet.” *Karamzin, Ny. M.*: Isztorija Goszudarsztva Rosszjizskogo. Kny. 1. T. IV. M., 1988. 134.
- ³ *Heller, M.*: Orosz történelem. I. kötet. Az Orosz Birodalom története. Bp., 1996. 76–82.
- ⁴ *Szkrinnyikov, R.*: Az Orosz Birodalom születése. Bp., 1997. 7–25.
- ⁵ *Font M., Krausz T., Niederhauser E., Szvák Gy.*: Oroszország története. Bp., 1997. 102–103.
- ⁶ Lásd például a legrégebbit: *Vesnyjakov, V. O.*: O pricsinah vozvisenyija Moszkovszkogo knyazsesztva. Szentpétervár 1851.
- ⁷ *Sztankevics, Ny. V.*: O pricsinah vozvisenyija Moszkvi do szmertyi lonna III. In: Ucsenie zapiszki Moszkovszkogo unyiversziteta. 1834. cs. 5. 34–35.
- ⁸ *Szolovjev, Sz. M.*: Isztorija Rosszii sz drevnyesjih vremen. 1. T. 1–2. M., 1959. 70–73.
- ⁹ *Kljucsevskij, V. O.*: Szocsinyenyija. T. 2. M., 1957. 9–15.
- ¹⁰ Ezt a felfogást olvashatjuk a régi magyar egyetemi tankönyvben is: *Perényi J., Dolmányos I.*: A Szovjetunió története. I. köt. Bp., 1966. 45.
- ¹¹ *Tyhomirov, M. N.*: Szerdnyevokovaja Moszkva v XIV–XV vv. M., 1957. 122–124.
- ¹² *Zimin, A. A.*: Vityjaz na raszputyje. Feodalnaja vojna v Rosszii XV v. M., 1991. 191.
- ¹³ A. A. Zimin ismétli P. P. Szmirnov kétkedését: *Szmirnov, P. P.*: Obrazovanyije Russzkogo centralizovannogo goszudarsztva v XIV–XV vv. In: Voproszi isztorii. 1946. № 2–3. 69.
- ¹⁴ *Kargalov V. V.*: Vnyesnyepoliticseszkiye faktori razvityija feodalnoj Ruszi. M., 1967. 190–197., 201.; *Kucskin, V. A.*: Formirovanyije goszudarsztvennoj territorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. M., 1984. 109., 121–123.
- ¹⁵ *Szmirnov, P. P.*: i. m. 78., 80.
- ¹⁶ *Ljubavszkij, M. K.*: Obrazovanyije goszudarsztvennoj territorii velikorusszkaj narodnosztyi. Leningrád, 1929. 38.
- ¹⁷ *Veszlovskij, Sz. B.*: Podmoszkovje v drevnosztyi. In: Podmoszkovje. M., 1962. 21., 24.
- ¹⁸ *Bahrusin, Sz. V.*: Naucsnije trudi. T. 1. 56., 61–62., 72–74.
- ¹⁹ *Pokrovskij, M. N.*: Russzkaja isztorija sz drevnyesjih vremen. In: Izbrannije proizvegyenyija v 4-h tomah. M., 1966. T. 1. 227.
- ²⁰ *Tyhomirov, M. N.*: Szerdnyevokovaja Moszkva. 136–137.
- ²¹ Ehhez kapcsolódik Font Márta megállapítása, mely szerint Iván Danyilovics Kalita fejedelemsége idején Moszkva Rusz pénzügyi központjává vált volna. A megállapítás azért sem értelmezhető, mivel a pénzverés Moszkvában csupán száz év múlva kezdődik el. Vö.: *Font M., Krausz T., Niederhauser E., Szvák Gy.*: i. m. 105.
- ²² *Karamzin, Ny. M.*: Isztorija Goszudarsztva Rosszjizskogo. Kny. 1. T. 1–4. M., 1988. T. 4. 141., 186.; Kny. 2. T. 5. 2–3.; 221.
- ²³ *Szergejevics, V. I.*: Drevnosztyi russzkogo prava. T. III. Szentpétervár, 1909. 65–72.
- ²⁴ *Fennell J. L.*: The Emergence of Moscow 1304–1359. London, 1968. 110., 158.
- ²⁵ *Gorszkij, A. A.*: Moszkva, Tver i Orda v 1300–1339 gg. In: Voproszi isztorii. 1995. № 4. 42.
- ²⁶ *Zimin, A. A.*: Vityjaz na raszputyje. 195.
- ²⁷ *Kucskin, V. A.*: Russzkije knyazsesztva i zemli pered Kulikovszkoj bitvoj. In: Kulikovszkaja bitva. M., 1980.
- ²⁸ *Szergejevics, V. I.*: Drevnosztyi russzkogo prava. T. I. Szentpétervár. 1886. 20–70.
- ²⁹ *Zimin, A. A.*: Formirovanyije bojarszkaj arisztokratyii v Rosszii vo vtoroj polovine XV– pervaioj tretyi XVI. v. M., 1988. 20–21.
- ³⁰ *Uő*: Vityjaz na raszputyje. 203–204.
- ³¹ *Uo*. 203.
- ³² *Gorszkij, A. A.*: K voproszu o pricsinah „vozvisenyija” Moszkvi. In: Otyecsesztvennaja isztorija 1997. № 1. 3–12.
- ³³ *Kucskin, V. A.*: Formirovanyije goszudarsztvennoj territorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. M., 1984.
- ³⁴ Lásd pl. *Kucskin, V. A.*: Pervij Moszkovszkij knyaz Danyii Alekszandrovics. In: Otyecsesztvennaja isztorija. 1995. № 1; *Uő*: Dmitrij Donszkaj. In: Voproszi isztorii. 1995. №5/6. 62–83.; *Uő*: Jurij Dolgorukij. In: *uo*. 1996. № 10. 35–56.
- ³⁵ *Szolovjev, Sz. M.*: i. m. Kny. 1. T. 1–2. 56–58.

- ³⁶ *Presznyjakov, A. E.*: Knyjazseszkoje pravo v drevnyej Ruszi. Ocserki po isztorii X–XII sztoletij. Szentpétervár, 1909.
- ³⁷ *Uő*: Obrazovanyije Velikorusszkoje goszudarsztva. Ocserki po isztorii X–XII sztoletij. Petrograd, 1918. 458.
- ³⁸ *Kljucsevskij, V. O.*: Znacsenyije prepodobnogo Szergija dlja russzkoje naroda i goszudarsztva. In: *Uő*: Isztorieszskije portreti. Gyejatyeli isztorieszskoj miszli. M., 1991. 63–76.
- ³⁹ *Horosev, A. Sz.*: Politicseszskaja isztorija russzkoje kanonizacii (XI–XVI vv.). M., 1986. 120–121.
- ⁴⁰ Uo. 113.
- ⁴¹ *Tyihomirov, M. N.*: Kulikovszkaja bitva 1380 g. In: *Povesztyi o Kulikovszkoje bitve*. M., 1959. 346.; *Cserepnin, L. V.*: Obrazovanyije Russzkoje centralizovannogo goszudarsztva v XIV–XV vv. Ocserki szocialno-ekonomiczeszkoje i politicseszkoje isztorii. M., 1960. 606.; *Szkrinyikov, R. G.*: Kulikovszkaja bitva. Problemi izucsenyija. In: *Kulikovszkaja bitva v isztorii i kulturi nasej Rogyini (Matyeriali jubilejnoje naucsnoje konferencii)*. M., 1983. 59–62.; *Horosev, A. Sz.*: i. m. 115.
- ⁴² *Prohorov, G. M.* *Povesztyi o Mityjaje. Rusz i Vizantyija v epohu Kulikovszkoje bitvi*. Leningrád, 1978.
- ⁴³ *Gumilev, L. N.*: *Drevnyjaja Rusz i Velikaja Sztyep*. M., 1992. 379–389.
- ⁴⁴ Lásd pl.: *Szergejevics, V. I.*: *Drevnosztyi russzkoje prava*. T. III. Szentpétervár 1909. 65., 72.
- ⁴⁵ Lásd pl.: *Kljucsevskij, V. O.*: *Szocsinyenyija*. T. 2. 1–12.
- ⁴⁶ *Gumilev, L. N.* *Drevnyjaja Rusz i Velikaja Sztyep*. M., 1992. *Uő*: *Ot Ruszi do Rosszii*. Ocserki etnicseszkoje isztorii. M., 1992.
- ⁴⁷ *Veszelojszkij, Sz. B.*: *Podmoszkovje v drevnosztyi*. 26.